

Anthony Giddens – modernita, postmodernita a teorie strukturace

Giddens je jedním z nejzajímavějších a velice často citovaných teoretických sociologů současné doby. Současně ovšem značně rozporuplný a kritizovaný. Těžištěm jeho práce je především analýza **modernity**, resp. **moderní kapitalistické společnosti**.

Mezi základní změny, které umožnily vznik „kapitalistické společnosti“ náleží především:

1. přechod od tradiční společnosti založené na zemědělské výrobě k industriální – tento přechod spočívá v převaze výroby založené na mechanizované produkci a ekonomické směně;
2. v industriální společnosti mizí pevně dané, nezměnitelné sociální rozdíly a nastupuje tzv. rovnost možností (toto je chápáno jako pokrokový vývoj);
3. třídní konflikt, vyhocený v průběhu 19. století se v průběhu vývoje institucionalizuje a dochází ke sjednocení třídního napětí a občanských práv;
4. jednotlivé industriální společnosti se navzájem výrazně podobají – fungují na základě „logiky industrialismu“;
5. v rámci modernizační teorie je často uplatňováno tvrzení, že země které chtějí dosáhnout „západní“ prosperity, se musí nutně rozejít s formami tradičního společenského uspořádání (tj. modernizace = westernizace).

Na nejzákladnější úrovni lze v souvislosti s jakoukoli produkcí/výrobou rozlišovat několik typů tzv. **módů produkce**. Mód produkce představuje způsob, jakým lidská společnost organizuje své produkční aktivity a tím i formuje navazující socio-ekonomický život. V zásadě lze těchto módů vymezit přibližně pět:

1. prostá existence;
2. otrokářství;
3. feudalismus;
4. kapitalismus;
5. socialismus.

Každá z těchto širokých kategorií přitom může být dále rozčleněna do specifických forem ekonomické organizace (například kapitalismus lze členit na obchodní kapitalismus, průmyslový kapitalismus, pokročilý kapitalismus).

Západní Evropa prošla „klasickou“ vývojovou cestou od otroctví, přes feudalismus, různé vývojové typy kapitalismu až k současné podobě tzv. pokročilého kapitalismu. V Severní Americe navázala na etapu prosté existence přímo fáze kapitalistická, v Rusku byl zárodek průmyslového kapitalismu záhy vystřídán socialismem.

Jednotlivé módy produkce se od sebe odlišují především tzv. **faktory produkce** (výrobními prostředky). Sem spadají např. půda, zdroje, pracovní síla, kapitál, apod. V každém z módů produkce se s faktory zachází jiným způsobem – např. v období feudalismu mohl sice rolník vlastnit některé výrobní nástroje, nicméně půda a daná část produkce byly ve vlastnictví feudálního pána, navíc rolník sám byl sám k půdě právně vázán; v kapitalismu dělník nevládní výrobní nástroje, ale může volně prodávat svoji pracovní sílu.

Každý z módů se navíc odlišuje různými **výrobními silami** (technologie, dopravní prostředky, strojní vybavení, apod.) či různou strukturou **sociálních formací** (danou různým poměrem sociálních skupin).

V kapitalismu je přímý výrobce oddělen od vlastnictví výrobních prostředků a produktů výrobního procesu. Toto oddělení je možné skrze transformaci pracovní síly do podoby zboží/komodity, která může být prodávána a kupována na trhu práce na základě principů nabídky a poptávky. Sociolog Max Weber vidí jako hlavní aspekt kapitalistické společnosti racionalizaci, která z výrobních procesů proniká i do každodenního života. Došlo k vytvoření industrializované společnosti, nepřekonatelné moci hmotného zboží, byrokratické administrativy a převažujícího „kalkulujícího“ přístupu.

Současná éra je pojmenována řadou přívlastků. Pouze některé z nich se snaží soudobou společnost definovat pozitivně – např. informační společnost, konzumní společnost, znalostní společnost. Řada

dalších názvů je vymezena negativně vůči dozrívajícímu společenskému a ekonomickému uspořádání – post-industriální éra, post-moderní společnost, post-kapitalismus. Aby bylo možné charakterizovat postmoderní společnost je tedy nejprve nutné poznat modernitu/moderní společnost, k níž se postmodernita vymezuje (někdy je také postmodernita charakterizována jako modernita, která se snaží pochopit fungování sebe sama).

Pokud v tomto kontextu používáme slovo společnost, máme ho většinou za volně zaměnitelné s pojmem národní stát. Žádné předmoderní společnosti (snad až na výjimky vyspělých agrárních civilizací) nebyly natolik geograficky provázány v daných teritoriálních hranicích jako národní státy. Giddens tvrdí, že proto abychom pochopili některé rysy modernity je nutné zkoumat jak, jsou jednotlivé instituce společnosti, tj. národního státu zakotveny v čase a prostoru. Dynamiky modernity je dle něj odvozena od:

1. oddělení času a prostoru, časoprostorové rozpojení (time-space distanciation);
2. tzv. vyvázání sociálních vztahů (disembedding);
3. a nepřetržitého přeuspořádání sociálních vztahů v souvislosti s neustále rozšiřujícím stupněm znalostí jednotlivců i společnosti.

Oddělení času a prostoru

Všechny předmoderní kultury měly svůj způsob počítání času. Čas byl však až do vynálezu hodin nutně spojován s místem – tj. nebylo možné přiblížit, kdy bez současného popisu kde?. Až rozšíření mechanických hodin umožnilo vznik tzv. prázdného času a ve výsledku přispělo k celosvětově akceptované sociální organizaci času.

Vyprázdňení času jde v ruku v ruce s tzv. vyprázdňením prostoru. V předmoderních společnostech byla prostorová dimenze společenského života vždy spojena s lokálními/místními aktivitami. V modernitě je dění v místě výrazně formováno společenskými vlivy, které jsou od místa značně vzdáleny (to, co strukturuje místo dění, není to co je přítomno na scéně). Oddělení času a prostoru tak přerušuje vztahy mezi společenskými činnostmi a jejich lokálním kontextem, mj. tak osvobozuje společenské aktivity od omezení místními zvyklostmi a praktikami. Jednotná historie se v tomto podání stává celosvětovou, jedinou.

Vyvázání sociálních vztahů

Na problematiku časoprostorového rozpojení úzce navazuje tzv. vyvázání tj. vytržení z místních kontextů interakce. Giddens přitom vymezuje 2 typy vyvazujících systémů:

1. symbolické znaky;
2. expertní systémy.

Mezi patrně nejdůležitější symbolické znaky přispívající k utváření moderní společnosti patří peníze. Peníze umožňují výměnu čehokoli za cokoli, bez ohledu na to, že by jednotlivé druhy zboží či jejich majitelé sdíleli nějaké společné vlastnosti. Ve svých ranných formách byly peníze ztotožňovány s dluhem a představovali jeho uznání. Až moderní stát byl schopen zaručit jejich hodnotu a změnit transakce se soukromými dluhy do podoby standardních platebních prostředků. Peníze jsou prostředkem časového odložení, ve chvílích kdy bezprostřední výměna produktů není možná. Vytrhávají tedy transakci z určitého prostředí směny, umožňují transakce mezi aktéry, kteří jsou oddělení jak v čase, tak v prostoru.

V moderních společnostech je vyvázanost poskytovaná moderními peněžními systémy mnohem větší než byla v předmoderních civilizacích, které znaly peníze. Dnes jsou peníze zcela nezávislé na prostředcích, kterými jsou představovány (např. mince či bankovky) a získávají podobu informací na peněžních trzích.

Všechny vyvazující mechanismy však jsou založeny na důvěře. Důvěra však není vtělena do jednotlivců, nýbrž do abstraktních forem (kdokoli používá peněžní symboliku, předpokládá že ostatní ctí hodnotu jím používaných peněz – důvěra je tak vkládána do peněz jako takových, nikoli do osob se kterými jsou prováděny transakce).

Expertními systémy Giddens rozumí technické či jiné odborné systémy, které organizují velké oblasti fyzického a sociálního prostoru, ve kterém žijeme. Náš každodenní život v moderní společnosti je založen na používání takových systémů, kterým sice beze zbytku nerozumíme (automobily, výtahy, počítače, telekomunikace, apod.), nicméně důvěřujeme expertnímu vědění, které bylo do nich vloženo. Expertní systémy jsou vyvazujícími mechanismy, protože opět vytlačují sociální vztahy z jejich bezprostředního

kontextu (dům není něco, co jsem si postavil vlastníma rukama, nýbrž expertním systémem, kterému beze zbytku nerozumím, ale důvěřuji).

Reflexivita modernity

K představě modernity patří i její protikladnost vůči tradici. Současně platí, že lidské chování je charakteristické neustálou reflexí okolí. Lidé jsou běžně v dotyku s příčinami toho, co činí.

V tradičních společnostech je uctívána minulost a symboly, tj. je rozvíjena zkušenost generací. Tradice je způsobem reflexivního monitorování jednání – každá zkušenost je zařazena do kontinuity minulosti, současnosti a budoucnosti, které jsou na druhé straně strukturovány neustále se opakujícími praktikami společnosti.

Až písmo (rozpojením času a prostoru) vytváří situaci, kdy se reflexivita může odpoutat od určené tradice. S nástupem modernity nabývá reflexivita odlišné podoby – rutinizovaný každodenní život nemá většinou žádné spojení s minulostí. Schvalovat určitou praktiku jen proto, že je tradiční nestačí – každá tradice musí být ospravedlněna ve světle moderního vědění. Toto vědění však není neměnné – kterýkoli z jeho prvků může být kdykoli revidován v důsledku nejnovějšího vědeckého pokroku.

Giddens dále uvádí, že reflexe vědění nashromážděného zejména v sociálních vědách zpětně ovlivňuje společenskou realitu, kterou tyto vědy zkoumají. Jinými slovy tyto vědy studují věci, které svými znalostmi ovlivňují a vytvářejí. *(Například statistiky, na první pohled objektivní tvrdá data, týkající se prostorového rozložení obyvatelstva slouží vládám k regionální politice a de facto k změnám tohoto rozložení; kdokoli jeho rozhodování o manželství samotném či o uspořádání majetkoprávních vztahů).*

Podstata dle Giddense tedy tkví v tom, že neexistuje stabilní sociální svět, který bychom poznávali, ale že právě poznávání tohoto světa přispívá k jeho neustále proměnlivému charakteru.

Institucionální dimenze modernity

Existuje rozdíl mezi industriálními společnostmi a kapitalistickou společností? Jsou současné moderní instituce industriální či kapitalistické. Jedna z odpovědí je, že současná společnost je industriální z hlediska výrobních sil, zatímco je kapitalistickou z hlediska výrobních vztahů.

Kapitalismus je systém produkce zboží, který je založen na vztahu mezi soukromým vlastnictvím kapitálu a nemajetnou námezdní prací. Tento vztah je osou třídního systému.

Charakteristikou industrialismu je používání neživých zdrojů materiální síly ve výrobě zboží a je spojeno s ústřední rolí strojů ve výrobním procesu. Moderní průmysl, vytvořený spojením vědy a techniky, přetváří výrazně přírodní prostředí v tzv. prostředí umělé.

Kapitalistické společnosti lze přitom zkoumat jako jeden z typů moderních společností. Konkurenční povaha kapitalismu dává je typická neustálou technickou inovací. Ekonomika je oddělena od ostatních částí společnosti, zejména od politiky – oddělení ekonomiky od politiky je dáno především převládajícím soukromým vlastnictvím výrobních prostředků. Od svých počátků má kapitalismus mezinárodní rozsah – kapitalistická společnost je společností jen proto, že je národním státem. Administrativní systém kapitalistického státu je proto nutno vysvětlovat s ohledem na kontrolu nad vymezenými teritoriálními oblastmi, které tento stát získal. Administrativní kontrola dle Giddense závisí na různých nástrojích dohledu (surveillance). Nástroje dohledu tvoří společně s industrialismem a kapitalismem další institucionální rozměr modernity. Poslední institucionálním rozměrem je dle Giddense kontrola prostředků násilí. Předmoderní civilizace byly sice také typické používáním vojenské síly, nicméně jejich politické centrum si nebylo schopno zabezpečit stálou vojenskou podporu a nemělo kontrolu nad prostředky násilí na svém území.

Globalizace modernity

Modernita je dle Giddense přirozeně globalizující a koncept globalizace opět úzce souvisí s konceptem časoprostorového rozpojování. Pozornost je v tomto kontextu věnována vztahům mezi lokálními/místními zapojeními (spolupřítomné okolnosti) a vzdáleným interakcím (spojení přítomného a nepřítomného).

Globalizace je tedy definována jako zintenzivnění celosvětových společenských vztahů, které spojují vzdálené lokality tak, že místní události jsou formovány událostmi dějícími se v hodně vzdálených místech a naopak. Místní transformace těchto vzdálených vztahů je ovšem stejnou součástí globalizace jako rozšiřování sociálních vztahů napříč časem a prostorem. Jak uvádí Giddens „v podmínkách zrychlující se globalizace se národní stát stává příliš malým pro velké životní problémy a příliš velkým pro malé životní

problémy“. Naráží tak mj. i na fakt, že s rozvolňováním sociálních vztahů dochází také k zesilování tlaků směrem k lokální autonomii a regionální kulturní identitě.

Giddens uvažuje se 4 dimenzemi globalizace:

- ▶ světová kapitalistická ekonomika
- ▶ systém národního státu
- ▶ mezinárodní dělba práce
- ▶ světový vojenský řád

Hlavními centry moci jsou ve světové ekonomice kapitalistické státy. Tyto státy sice na jednu stranu regulují ekonomické aktivity, na stranu druhou je oddělují od aktivit politických. To poskytuje poměrně široké pole působnosti pro řadu korporací rozvíjejících regionální aktivity po celém světě. Tyto korporace mají často ekonomickou moc přesahující možnosti vybraných národních států, nicméně v oblastech územní kontroly a kontroly prostředků násilí nemohou s mocí státu soupeřit. Průmyslové korporace nemohou být vojenskými korporacemi, stejně tak nemohou fungovat jako legální entity vládnoucí na určitém území.

Národní státy jsou tak hlavními hráči globálního politického řádu, velké korporace velkými hráči globálního ekonomického řádu. Všechny národní státy ve vyspělých oblastech světa jsou odkázány na průmyslovou produkci utvářející bohatství, ze kterého se odvíjejí daňové příjmy státu. Vliv jakéhokoli státu je v globálním ekonomickém řádu ovlivněn úrovní jeho bohatství a vojenské síly. Důležitou charakteristikou moderního státu je zde svrchovanost v územních hranicích – autonomie státu je dána jeho uznáním ostatními státy.

V minulosti dva státy – USA a SSSR – vytvořily bipolární systém vojenských aliancí. To, předpokládalo, že některé státy se vzdaly monopolu kontroly prostředků násilí na vlastním území. Mnohé současné země třetího světa, ač ekonomicky nevyspělé, udržují moderní vojenské systémy. V kontextu globálního vojenského řádu tedy dle Giddense neexistuje dělení na první a třetí svět. Globalizace se přitom týká i vedení války – minulé globální konflikty se vyvinuly na základě lokálních událostí a současně se válka industrializovala až do současné podoby jaderných zbraní (zbraní hromadného ničení).

Další dimenze globalizace se týká dělby práce. Moderní průmysl je založen na dělbě práce a to nejen na úrovni jednotlivých pracovních úkonů, ale také na úrovni regionální specializace. Globální dělba práce vyvinutá po druhé světové válce vedla k podstatnému snížení vnitřní hegemonie mnoha států a to zejména těch vysoce industrializovaných a vysoce vzájemně ekonomicky provázaných. Globální industrializace v oblasti masmédií vytvořila doplňující fenomén kulturní globalizace – jde o významný prvek reflexivity modernity odtrhávající moderní od tradičního. Podstata přitom nespočívá v tom, že lidé se náhodně dozvídají o událostech ve vzdálených místech, ale že prostřednictvím médií dochází ke standardizovanému, sdílenému vědění (což má následně vliv na řadu oblastí společenského a ekonomického života – např. peněžní trhy).

Rizika modernity

Dle Giddense se život v moderní společnosti vyznačuje několika typy rizik:

1. Globalizace rizika ve smyslu intenzity – například jaderná válka;
2. Globalizace rizika ve smyslu rostoucího počtu náhodných událostí, jež nás mohou ohrozit – de facto rozšíření rizikového prostředí, například změny v globální dělbě práce;
3. Rizika pocházející z umělého prostředí a socializované přírody (environmentální rizika, etická rizika vědy);
4. Rozvoj institucionalizovaného rizikového prostředí (např. peněžní systémy);
5. Vědomí rizika jako rizika - neznámá rizika nemohou být pokryta důvěrou např. v náboženské vědění;
6. Vědomí rizika jsou dobře distribuována – nebezpečí, kterým čelíme jsou dobře známa široké veřejnosti;
7. Vědomí mezi expertízy – vědomí určitých mezí široce používaných expertních systémů.

Postmodernita

Postmodernita je něco za hranicemi modernity, tedy něco za hranicemi kapitalismu. Socialismus? Giddens tvrdí, že postmodernita rýsující se za hranicemi modernity patrně nebude mít charakter socialismu, tak jak ho známe dnes (autoritářsky plánovaný ekonomický rozvoj v hranicích národního státu).

Giddens rozeznává 4 dimenze, ve kterých dochází k pohybu za hranice modernity. První z dimenzí je postupná eroze třídní společnosti vyplývající z tzv. postnedostatkového systému – jestliže totiž neexistuje nedostatek hlavních statků, ztrácí význam i třídní princip založený na rozdílné míře šancí. Tržní ekonomika nevede k deprivaci vybraných skupin obyvatelstva. Postnedostatkový systém patrně vede i ke změnám sociálního života, především k tzv. únavě z rozvoje zaznamenané ve vyspělých zemích a v důsledku toho k většímu globálnímu přerozdělování ekonomického bohatství.

Druhou dimenzí jsou zřetelné tendence k mnohohrstevné demokratické participaci občanů na výkonu moci – efektivita současných států je totiž stále více závislá na aktivní podpoře obyvatel/občanů. Giddens hovoří o tendenci k tzv. polyarchii, jež je definována jako trvalá citlivost vlád k preferencím občanů. Nové zapojení občanů vyplývá mj. z eroze národního státu a vzniku nižších úrovní organizace než je národní stát, či naopak vyšších mezinárodních vazeb.

Třetí dimenzí je na slábnutí prostředků války. Industrializovaná válka mezi jednotlivými národními státy je stále méně pravděpodobná úměrně teritoriální konsolidaci hranic těchto států a úměrně vzájemné globální propojenosti jednotlivých států.

Jako čtvrtou dimenzi vidí Giddens postupnou, částečně společenským tlakem vynucenou, humanizaci techniky a vědecky podmíněných inovací. Humanizace techniky znamená implementaci morálních zásad do logiky neomezeného vědeckého rozvoje.

Přesně v intencích své teorie reflexivity Giddens netvrdí, že dojde k naplnění nastíněných prognóz, nicméně tvrdí, že tato a jiné diskuse o postmodernitě výslednou podobu postmodernity výrazně spouurčují.

Teorie strukturace

Giddensova teorie strukturace akceptuje a rozpracovává Marxův výrok, že „lidské bytosti sice tvoří historii, nikoli však za podmínek dle jejich vlastní volby“. Snaží se spojit dva základní přístupy – tzv. objektivismus, který zdůrazňuje roli velkých ekonomických a sociálních struktur ovlivňujících činnost jedince a subjektivismus, který naopak prosazuje nutnost porozumět subjektivním pohnutkům aktéra. Giddens v teorii strukturace poukazuje na komplementaritu obou pohledů – tzv. dualita struktury. Struktura je jednak médiem a jednak výslednicí jednání subjektů.

Lidské prostředí je vytvářeno identifikovatelnými/rozpoznatelnými aktéry (tzv. agents), kteří se pohybují a jednají ve specifickém společenském kontextu (tzv. structure). Vztah mezi agentem a strukturou je zprostředkováván skrze sérii institucionálních uspořádání, které buď umožňují či omezují aktivity agenta/aktéra. V teorii lze tedy pracovat se třemi úrovněmi analýzy – 1. strukturami, 2. institucemi, 3. a agenty/aktéry.

Struktury zahrnují dlouhodobé, hluboce zakořeněné sociální praktiky, které řídí a určují každodenní život (patří sem např. právo, rodina, apod.). Instituce představují fenomenální formy struktur (např. státní aparát). Aktéry jsou potom ovlivnitelné lidské bytosti, kteří určují a vyvolávají výsledky sociálních interakcí. Znovu tedy platí, že naše chování jako aktérů je omezeno a směřováno v rámci struktur, na druhou stranu však toto jednání tyto struktury neustále pozměňuje a přestavuje.

Souvisejícím geografickým tématem je dočasnost a prostorovost společenského života. Základním tématem je zde tzv. *life-world*, tj. realita vzorec a kontext každodenního života, který považujeme za daný (taken-for-granted) a proto ho nepodrobujeme každodennímu vědomému zkoumání a zpochybňování. V rámci *life-world* dochází k něčemu, co nazýváme rutinizace individuálních a společenských praktik v čase a prostoru.

Lze rozeznat 3 základní úrovně temporality (dočasnosti) sociálního života. Tzv. *longue-durée* je svázána s etapami vytváření a vývoje struktur (rodiny, práva). Jde o tzv. dlouhý čas, překračující horizont individuálního bytí. Tzv. *dasein* (nebo též *life-span*) je charakterizován životním cyklem rodin a individuů, tj. podmínkami panujícími v rámci jedné konkrétní generace. *Durée of daily life* (durée každodenního života) je vytvářena každodenní interakcí individua se strukturami či institucionálním uspořádáním.

Prostorovost sociálního života lze rozčlenit rovněž do 3 úrovní. V nejširším měřítku jsou to institucionální prostorové praktiky, které odkazují ke kolektivní sociální konstrukci prostoru. O úroveň níže je *místo* jako výsek prostoru, ke kterému se váže konkrétní lidské vědomí a společenské významy. Na nejnižší úrovni potom stojí prostorové praktiky jednotlivců.

Tyto prostorové úrovně lze rovněž spojit s jednotlivými úrovněmi společenské dočasnosti:

prostor/čas	longue durée	dasein	durée of daily life
institucionální prostorové praktiky	společenský prostorový vývoj (historická geografie)	životní strategie v prostorovém kontextu	geografické podmínění denní rutiny
místo	lokální historie, kultura a tradice	biografie v čase a prostoru; identita	prostorově založené přirozené přístupy
individuální prostorové praktiky	historické podmínění prostorových praktik	vztah mezi životní strategií a prostorovými praktikami	denní časo-prostorová rutina (time-geography)

V podmínkách teorie strukturace tedy platí, že časoprostorová rutina vede k vytváření sociálních systémů (uspořádání společenských vztahů v čas a prostoru) a struktur mezi aktéry v jednotlivých *locales* (dějiště). *Locales* nejsou vymezena na geografickém principu (nejde o místo), nýbrž jako soubor míst svázaných k sobě sociálním systémem. *Locales* by bylo možné ztotožnit s geograficky chápanými místy snad pouze v případě předmoderních společností nepostižených časoprostorovým rozpojením a vyvázáním sociálních praktik.

Podle Giddense ovšem lze pro určité typy společností určit převládající *locales*, tj. více či méně prostorově ohraničené jednotky, ve kterých dochází ke vzniku specifických sociálních systémů (Giddens hovoří v této souvislosti o tzv. *power-containers*). Pro kmenové společnosti jimi může například vesnice, pro středověkou feudální společnost jednotlivá panství, pro období třídně rozdělené industrializující se společnosti města, pro moderní společnosti národní státy, apod.

Přestože Giddensova teorie strukturace vzbudila zájem napříč sociálními vědami (i ze strany humánní geografie, která hodnotila zájem sociologické teorie o umístění sociálních praktik v čase a prostoru), bývá rovněž terčem časté kritiky:

- ▶ poukazováno je na přílišnou abstraktnost teorie a na vyhýbání se konkrétním příkladům a snahám o empirické doložení; kritizováno je také používání neologismů, časté přejmenování či nové definování již zaužívaných pojmů a kategorií;
- ▶ kritizován je eklekticismus Giddensova přístupu;
- ▶ zejména v prostředí geografie byl vytýkán nezáměr teorie strukturace o kulturu, bez jejíhož poznání nelze údajně dostatečně popsat vytváření moderních a postmoderních společností; právě absence konceptu kultury v Giddensově přístupu částečně zapříčinila určitý pokles zájmu o teorii strukturace v prostředí humánní geografie v 90. letech 20. stol. a obrát ke kulturní geografii jako k novému prominentnímu konceptu.